

χνούδι, τὸ ὁποῖον ἐφύτρωνε πάνω ἀπ' τὸ χεῖλος καὶ κάτω ἀπ' τοὺς κροτάφους τοῦ ἐφήβου ποιητῆ (¹)». Ἐπειτα ἀφ' τὸ ἐπισόδιο αὐτὸ πέρασαν τρία-τέσσερα χρόνια, ὅταν ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, φοιτητῆς πιά, εἶδε δῶ·σὴν Ἀθήνα καὶ πάλι τῆ Μαρία Α. Βάλβη. Μὲ χρονολογία 13 τοῦ Γενάρη 1876 σῶζεται γράμμα τοῦ Ποιητῆ, σταλμένο ἀφ' τὴν Ἀθήνα σὴν πρωτοξαδέερφη του Μάσιγγα Δ. Παλαμᾶ (²). Ἀφ' τὸ γράμμα τοῦτο (³) ἐξεσηκῶνω τὸ κομμάτι, πὺν σὲ δαῦτο γίνεται λόγος γιὰ τῆ: Μαρία Α. Βάλβη = μετὸ στεφάνι τοῦ γάμου: Μαρία Κωστῆ Παλαμᾶ:

«Ἀγαθὴ τύχη! Καὶ ἐγὼ ηὐτύχησα νὰ διέλθω ἐν εὐθυμίᾳ τὴν τελευταίαν ἐσπέραν τῶν Ἀπόκρεω, ἢ μᾶλλον τὴν τελευταίαν νύκτα, καθ' ὅτι ἡ ἐσπερις περὶ ἧς θὰ σοῦ εἶπω διήρκεσεν ἀπὸ τῆς 9 μ.μ. μέχρι τῆς 7½ τῆς πρωΐας τῆς Καθαρᾶς Δευτέρας, ὅτε ἐπέστρεψα οἴκαδε· ἀλλὰ ποῦ διάβολο, θὰ εἶπης, ἔσχες ὄρεξιν νὰ ὑποφέρης τόσων ὠρῶν ἀγρυπνίαν καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ γνωρίζης χορόν, ὅτε ἡ τοιαύτη διάρκεια οὐδαμῶς θὰ καθίστατο φορτικὴ. Χάριν τῆς Πατρίδος, θὰ σοὶ ἀπαντήσω, χάριν τῆς Πατρίδος... ἔκαμα τοιαύτην θυσίαν. Δηλαδή:... Δηλαδή χάριν τῆς ἀξιεράστου συμπολιτιδός μου Μαρίας Α. Βάλβη, χάριν τῆς ὁποίας καὶ ἐγὼ προσεκλήθην εἰς μίαν ἀγαθὴν φιλικωτάτην αὐτῇ οἰκογένειαν, ὅπως διέλθωμεν τὴν τελευταίαν νύκτα τῶν εὐθυμιῶν. Πολλάκις ἔτιχον ἐκ τοῦ πλησίον νὰ γίνω μάρτυς τῆς καλῆς Μαρίας, ἣτις σημεῖωσε πάντοτε πρὸς με εἶνε πλήρης φιλοφροσύνης καὶ μειδιάματος. Χάριν ἐκείνης λοιπόν, μεθ' ἧς μετέβην ἐκεῖ διῆλθον οὐχὶ δυσαρέστως τὴν νύκτα καὶ ἀπεχαιρέτησα ἐκπνεούσας τὰς Ἀπόκρεω. Ἐν τῇ ἐσπερίδι ἐκείνη κατεῖχε

(¹) Ὁ Ψ. ὅπου παραπάνω. Ὁ Μπόεμ (= Δημ. Χατζόπουλος), σὴν ἐφημ. «Τὸ Ἄστυ», ἀρθ. 834 (= 23-24 τοῦ Μάρτη 1893, σελ. 1) ἀλλοιωτικὰ μᾶς ἱστορεῖ τὶς πρώτες σχέσεις τοῦ Ποιητῆ μετὲν Μαρίας Ἀποστόλης Βάλβη = κυρία Κωστῆ Μ. Παλαμᾶ.

(²) Ἄλλοθι θὰ γράψουμε περισσότερα γιὰ τὴν Μάσιγγα Δ. Παλαμᾶ.

(³) Δημοσιεύτηκε σὴν ἐφημ. «Ἀκρόπολις», τῆς 8 τοῦ Γιούνη 1943. Στὰ φύλλα τῆς ἰδίας ἐφημ. τῆς 6 καὶ 9 τοῦ Γιούνη 1943 ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα παιδικὰ κείμενα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ πληροφορίες γιὰ δαῦτον.

τὰ πρωτεῖα αὐτῆ, ὅσαι δὲ ἄλλαι χάριτες παρήσαν ἐκεῖ, κατεῖχον τὰ δευτερεῖα. Ἡ Μαρία δὲν εἶνε καλλονὴ τελεία, ἀλλὰ τὴν ἐξωραΐζει ἡ ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς διακεχυμένη διαρκῶς ἰλαρότης καὶ χάρις, ἣτις καθιστᾷ τὸ πρόσωπόν της φωτεινὸν καὶ μειλίχιον, ὡς ὠραίαν ἡμέραν ἐαρινήν».

Στὰ τελευταῖα τοῦ χρόνια ὁ δικαστικὸς Ἀποστόλης Βάλβης μετὲν οἰκογένειά του ἔζησε σὴν Ἀθήνα· σὶτὸ σπίτι τοῦ δῶ σύχναζαν καὶ ἄλλοι Μεσολογγίτες καὶ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς (⁴), ἀφ' ὅτου μάλιστα εἶχε γίνει καὶ συντάχτης τοῦ «Ραμπαγᾶ» καὶ ἦταν συσπουδαστῆς στὰ Νομικὰ μετὲν γιὸ τοῦ δικαστικοῦ, τὸν Ἀριστομένη (⁵). Στὰ 1880 πέθανε καὶ ὁ πατέρας Ἀποστόλης Βάλβης καὶ ὁ γιὸς τοῦ Ἀριστομένης, ὁ ἀγαπημένος φίλος τοῦ Ποιητῆ (⁶), πὺν ὡστόσο σύχναζε πολὺ σὴν ὠρφανεμένη οἰκογένεια Ἀποστόλη Βάλβη· γιὰ τὴν ἦταν βαριὰ βαλαντωμένος ἀφ' τὴν κόρη τοῦ μακαρίτη, ἀφ' τῆ βεργολιγερῆ Μαρίας μετὲν τὶς χρυσὲς μουῦκλες καὶ τὶς μεγάλες ψυχικὲς ἀρετῆς. Ὅχιτὸ ὀλόκληρα χρόνια βάσταξε ἡ κρυφὴ ἀγάπη καὶ ἔπειτα τὸ φανερὸ ἀρραβώνιασμα τοῦ Ποιητῆ. Οἰκονομικὲς στενοχώριες καὶ ἄλλες ἀναποδιὲς ἐμπόδισαν τόσον καιρὸ τὸ στεφάνωμα τοῦ πολυαγαπημένου καὶ ταιριαστοῦ ζευγαριοῦ.

Μὰ μιὰ ἄλλη χρονιά διωρθώθηκαν κάπως τὰ οἰκονομικὰ, πέρασαν καὶ οἱ ἀναποδιὲς, καὶ ἔτσι σὶς 27 τοῦ Δεκ. 1887, ἀνήμερα τοῦ πρωτομάρτυρι Στέφανου, γιόρτασε τοὺς γάμους τοῦ ὁ Ποιητῆς (⁷). Ἦταν ἡμέρα

(⁴) Πρὸβλ. παραπάνω σελ. 37α.

(⁵) Ψ (δὲς παραπάνω σελ. 36β, ὑποσημ. 1) ἀρθ. (= 2 τοῦ Μάρτη 1929) σελ. 1.

(⁶) Πρὸβλ. παραπάνω σελ. 36α.

(⁷) Κοίταξε γιὰ τὸ γάμο τοῦ Ποιητῆ «Ραμπαγᾶ» τῆς 1 τοῦ Γενάρη τοῦ 1888 σελ. 7 (γράφει ὁ Κλεάνθης Τριανταφύλλου: «Ἐν τῷ ἀγρικωτάτῳ ἐκκλησιδίῳ τοῦ Γουδίου τὴν παρελθούσαν Κυριακὴν ὁ γλυκὺς θεὸς Ὑμέναιος συνέδεσε δύο συμπαιθεὶς καὶ λατρευομένας καρδίας, τὸν πρωτοτυπάτατον καὶ ἀηδονόστομον ποιητὴν μας Κωστῆ Παλαμᾶ μετὰ τῆς ἀνάσσης τῶν ὄνειρων του Μαρίας Βάλβη. Ὁ Ραμπαγᾶς εὐχεται νὰ διαφρεύσῃ ὁ βίος τῶν νεονύμφων ἡρεμος καὶ γλυκὺς ὡς ὁ στίχος τοῦ ποιητοῦ μας! Πρὸβλ. καὶ «Ἐφημερίδα» τῆς Ἀθήνας τῆς 28 τοῦ Δεκ. 1887, σελ. 1 («Πινακίδες. Ἐν τῇ στήλῃ ταύτῃ τῶν Πινακίδων ἔπρεπε σήμερον μόνον ὁ Ὑμέναιος νὰ λάβῃ

κείνη Κυριακή, την Ἀθήνα είχαν την περασμένη νύχτα σκεπάσει χιόνια, ὥσπὸς ἑξαστερὰ βασίλευε κι' ὁ ἥλιος φωτόλουζε τοὺς ἀσπρισμένους κάμπους καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ἀττικῆς. Στὶς τρεῖς ἔπειτα ἀφ' τὸ μεσημέρι τέσσερες ἀμαξές μετ' τὴ νύφη καὶ τὸ γαμπρό, μετ' τοὺς δικαίους τους καὶ μετ' τὸ Βλάση Γαβριηλίδη, ποὺ θ' ἄλλαζε τὰ στέφανα, ξεκίνησαν γιὰ τὴν ἐκκλησία τ' Ἁγιο-Θωμᾶ (τὴν ἄλλοτε Παναγία Πεντελιώτισσα) στὴν ἐρημικὴ τότε θέση τοῦ Γουδῆ⁽¹⁾. Σ' αὐτὴ τὴν καμαροσκέπαστη βασιλικὴ στεφανώθηκε γαμπρός ὁ μέγας Ποιητής⁽²⁾· σφάνταζε ἡ νύφη, μ' ἄσπρους ἀνθούς στολισμένη, σ' ἄσπρα κι' ἀνάλαφρα μαγνάδια τοῦ γάμου τυλιγμένη⁽³⁾ καὶ μ' ἄσπρα μαλλιά στὴν κεφαλὴ⁽⁴⁾, ποὺ φαινόσαντε κι' αὐτὰ ἀνθίσμα τῶν νιάτων μιᾶς ὡραίας γυναίκας. Ὁ Θεὸς εὐλόγησε τοὺς γάμους τοῦ ταιριαστοῦ ἀνδρόγυνου. Καὶ τὸ ρητὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ λέει: «Σώφρων

θέσιν. Ὁ τακτικὸς αὐτῶν συντάκτης καὶ προσφιλὴς τῆς Ἐφημερίδος συνεργάτης κ. Κ. Χ. (sic) Παλαμᾶς ἐτέλεσε τοὺς γάμους τοῦ μετὰ τῆς δεσποινίδος Μαρίας Βάλβη. Εἰς τὸν ποιητικώτατον φίλον καὶ ἀριστοτέχνην τοῦ λόγου καὶ τὴν πλήρη χαρίτων καὶ χαρισμάτων νεαρὰν σύζυγόν του ἡ Ἐφημερίς εὐχεται ἀπὸ καρδίας θερμῆς καὶ εὐχριστοῦ βίον ἐστρωμένον μετ' ῥόδα καὶ χαράν». «Καθημερινή» τῆς Ἀθῆνας τῆς 29 τοῦ Δεκ. 1887. Ὁ Guettier [*Ἰ. Πολέμη*] ἐδημοσίεψε ποίημα «Στοὺς γάμους τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ», στὸ «Ἄστυ» τῆς 14 τοῦ Γεν. 1888, σελ. 7. Πρβλ. *Ἰ. Πολέμη*, Οἱ Χειμῶνανθοὶ (Ἀθήνα 1888) σελ. 98 («Εἰς τὸ λεύκωμα τῆς κυρίας Μαρίας Κ. Παλαμᾶ»), σελ. 180. («Ἡ νυφούλα», ποίημα ἀφιερωμένον «Τῷ φίλῳ Κωστῆ Παλαμᾶ»). —Στὴν ἐφημερίδα τῆς Ἀθῆνας «Πρωτεύουσα» τῆς 26 τοῦ Ὀκτ. τοῦ 1888 ὁ Μ. Μητσάκης στέλνει συχαρίαια στὸν Κωστῆ Παλαμᾶ γιὰ τὴ γέννηση τοῦ πρώτου παιδιοῦ του. Πρβλ. *Ἰ. Κ. Καταίμπολη*, ὅπου παραπάνω, σελ. 26, ἀριθ. 770-777).

(¹) Κοίταξε Δ. Γρ. Καμπούρογλου στὴν ἐφημερίδα «Ἐστία», τῆς 16 τ' Ἀπρίλη 1931, σελ. 1. Ἀναστ. Ὁρλάνδο, Μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντέλης· Πάργνηθος καὶ Αἰγάλεω. (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Εὐρετηρίου τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐκδιδομένου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων) Ἀθήνα 1933 σελ. 130.

(²) Διάβασε παρακάτω, σελ. 41β κ.ε., τὸ τραγούδι τοῦ Ποιητῆ: «Ἀγάπη μου θυμᾶσαι.»

(³) Ψ. (Πρβλ. παραπάνω σελ. 36β) ὑπόσημ. 1) ἀρθ. 2671, 2672.

(⁴) Διάβασε παρακάτω σελ. 42 κ.ε. τὸ τραγούδι 20 ἀφ' τὸ ἔχτο βιβλίον τῶν «Βιομῶν».

γυνὴ ὠκοδόμησε οἶκον», ἀλήθεισε γιὰ τὴ Μαρία Παλαμᾶ.

Τὸ νιόπαντρο ζευγάρι γιὰ λίγους μῆνες κάθησε πρῶτα-πρῶτα στὰ Πευκάκια⁽¹⁾, κεῖ κοντὰ στὴ γωνιά Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀράχωβας, κατεβαίνοντας τούτονε τὸ δρόμο, δεξιά, πλάγια στ' ἄλλοτε καφενεῖο Χανδράκη. Ἐπειτα μετακόμισε τ' ἀντρόγυνο Κωστῆ Παλαμᾶ στὸ Κολονάκι σ' ἓνα σπιτάκι τῆς ὁδοῦ Νεοφύτου Βάμβα. Θυμοῦμαι τὴν κυρία Μαρία Παλαμᾶ νὰ μπαίνη καὶ νὰ βγαίνη ἀπὸ τοῦτο τὸ σπιτάκι, κρατώντας πολλὰς φορὲς ἀφ' τὸ χέρι καὶ τὴ μικρὴ παιδούλα τῆς (τὴ Ναυσικᾶ). Καὶ κρατῶ ζωηρὰ στὴ θυμησὴ μου τὸ σπιτάκι ποὺ κατοίκησε στὸ Κολονάκι ὁ Ποιητής, νιόπαντρος καὶ πατέρας μικρῶν παιδιῶν· εἶχε—θυμοῦμαι—στὴν ἀυλὴ του μιὰ πέρκαλη πάνω στὴν ἀνθησὴ τῆς κληματαριά, κι' ἄλλα φυτέματα καὶ μιὰ βρυσούλα. Τὸ σπιτάκι αὐτὸ τοῦ κάκου θὰ τὸ γυρέψης, διαβαστὴ μου, τοῦ κάκου, γιὰτὶ στὸν τόπο του χρίστηκε βραδύτερα μιὰ τετράπατη κοδομή⁽²⁻³⁾· μὰ τὸ παλιὸ σπιτάκι τοῦ τῆς ὁδοῦ Νεοφύτου Βάμβα, τὴν ἀγαπητὴ του κατοικία, μετ' τὴν κληματαριά καὶ τ' ἄλλα φυτέματα καὶ τὴ βρυσούλα, τὸ τραγούδησε ὁ Ποιητής καὶ μαζὶ μετ' τὸ σπιτάκι τραγούδησε καὶ τὸ πρωτογέμισμα τῆς φωλιάς του, τὴν καλὴν τὴ γυναίκα:

Ἐδῶ στὸ σπιτὶ ἀνθίζ' ἐδῶ τὸ πράσινο βλαστάρι
μέσα στὸν ἰοκίον τῆς χλωρῆς, χλωρῆς κλημα-
[ταριάς,

Περίπλεχτο μεσ' στὰ χλωρὰ τὸ μυστικὸ φεγγάρι
σὺν πνέμα πρωτοθώρητο κατέβαινε σ' ἐμᾶς.

Ἐδῶ τοῦ πόθου δυὸ πηγὲς μᾶς δροσίζαν τὰ
[χρόνια,

ἢ μιὰ στὰ μάτια μας μπροστά, κ' ἡ ἄλλη ὄνειρευτὴ

(¹) Πρβλ. Ψ., ὅπου παραπάνω. Γιὰ τὰ σπιτία στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὁ ποιητὴς ἀνύπαντρος καὶ παντρεμένος κατοικοῦσε γράφουμε παραπάνω, σελ. 38β καὶ θὰ γράψουμε ἄλλοτε περισσότερα.

(²) Διάβασε καὶ τ' ἄρθρον τοῦ ἰδιοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ: «Τὸ σπιτάκι ποὺ γκερμίστηκε» στὴν ἐφημερίδα «Ἐλεύθερος Λόγος» τῆς 25 τοῦ Μᾶη 1925. Πρβλ. καὶ *Ἰ. Κ. Καταίμπολη*, ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ σπιτὶ, σελ. 6 καὶ ἔπειτα.

(³) Κάτω ἀφ' τὴν κατοικία τοῦ Ποιητῆ στὴν ὁδὸ Νεοφύτου Βάμβα, στὸ ἰσόγειο, ἦταν καὶ μιὰ μικρὴ μπαρὰ. Πρβλ. *Μ. Μαλακάση* στὴν ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα», ἀρθ. 6434 (= 2 τοῦ Γιούνη 1910) σελ. 1-2.

ἡ Μοῦσα ἐδῶ ἀποκοίμιζε τῆς ἔγνοιας τὰ τρηδόνια
καὶ τῆ μανίαν ἀνάσαινε τῆς λύρας τὴν ἱερή.
Ἐδῶ γλυκαπολάψαμε τῆς πρωτογεννημένης⁽¹⁾
τὰ πρῶτα ξεπετάγματα, καὶ πῆρε μᾶς τὸ νοῦ,
σάν ἐρχομός παμπόθητος πού δὲν τὸ περιμένεις,
τὸ φέγγος τ' ὀλοστρόγγυλα τοῦ δευτέρου καρ-
[ποῦ⁽²⁾].

Ἐδῶ πρωτοδεχτήκαμε στὴν ἀγκαλιά μιὰ μέρα
τὸν τρίτο τὸν ἀσυγκρίτο καὶ τὸν περαστικό⁽³⁾
πού ὀλόγουρά μας ἔλλαξε τὸν κοσμικὸν ἀέρα
σὲ θεῖο κρασί στολόσπρο φῶς τοῦ Ὀλύμπου
[προσφερό,].

Ἐδῶ τὰ νιάτα σου ἦτανε καὶ στὴ φροντίδα
[ἀπάνου

μιὰ ζωγραφιά βενέτικη πλατειά ζωγραφιστὴ
ἀπὸ τὸ χέρι κανενὸς φεγγόβολου Τισιάνου,
λαμποκοπώντας τὴ χαρὰ σ' ἀδρόκιοτο κορμί.

Ἐδῶ στὸ σπῖτι ἀνθιζ' ἐδῶ τὸ πράσινο βλαστάρι,
καὶ τόκρυβε κληματαριά στὸν ἰσκίο τῆς χλωρῆ.
Τώρα δὲ μένει τίποτε... Τὸ μουσικὸ φεγγάρι
κλαίει σὲ παλάτι ἀμίλητο, τετράπατο, βαρὺ.

Ἐδῶ ἡ ζωὴ πού πέθανεν ἤθελε νεκροθάφτη
κάποιον Ἀπρίλη, ἀν' ὅτοπον ἤθελε τάφον, ὦ!⁽⁴⁾
Ποιὸς νὰ τὴν καταράστηκε; Δὲ βρέθηκε γιὰ
[δαῦτη
παρὰ ἓνα μνήμα ἀταίριαστο κι' ἀναγελαστικό⁽⁵⁾].

Καὶ τὴ βρυσούλα τῆς παλιᾶς, ἀγαπητῆς
του φωλιάς στὸ Κολονάκι, τραγούδησε ὁ
Ποιητὴς μὲ τὸ γνωστό του τραγούδι:

(1) Τῆς Ναυσικᾶς Κ. Παλαμᾶ.

(2) Τοῦ Λέαντρου Κ. Παλαμᾶ.

(3) Ἐννοεῖται ὁ μικρὸς Ἄλκης, τὸ νεκρόλοδο
τοῦ «Τάφου» (πρβλ. παρακάτω).

(4) Αὐτὸ τό: ὦ! δὲν εἶναι ρίμας παραγέμισμα,
εἶναι ὅ,τι τὸ περίφημο: ἀχ, στὴ Φαρμακωμένη
τοῦ Σολωμοῦ.

(5) Ἀσάλευτη Ζωή, ἔκδ. Β', σελ. 69-70. Στὴ Θεσ-
σαλονίκη (18 Δεκ. 1927), διάβασεν ὁ Ποιητὴς ἀπὸ
τὸ βιβλίον του τὸ τραγούδι αὐτὸ παθητικώτατα
μπροστὰ σ' ἓνα μικρὸ κύκλο. Ἡ κ. Μ. Κ. Παλαμᾶ
δὲν εἶχε συνοδέψει τὸν Ποιητὴ στίς γιορτές, πού
τιμῶντας τὸν διοργάνωσε τότες ἡ δεύτερη πρω-
τεύουσα τῆς Πολιτείας μας. Ἡ ταπεινότητά μου,
πού ἀντιπροσώπευε στίς γιορτές ἐκείνες τὸ Πα-
νεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ἔπειτα ἀπὸ τὴν τιμη-
τικὴ ἀνακήρυξη τοῦ Ποιητῆ ἀπὸ τὸ Δῆμο σὲ
πολίτη Θεσσαλονίκης, γύρεψε ἀπὸ δαῦτον τὴν
ἄδεια νὰ στείλῃ ἓνα τηλεγράφημα μὲ συχαίρια
στὴν κ. Παλαμᾶ ὁ Ποιητὴς στὸ παρακάμι μου
ἀπάντησε θεληματικὰ μ' ἓνα ἀπλὸ κούνημα τῆς
κεφαλῆς κι' ἀνοίγοντας ἀμέσως τὴν «Ἀσάλευτη
Ζωή» μᾶς διάβασε τὸ παραπάνω τραγούδι «Στὴ
γυναῖκα μου». (Πρβλ. «Πρωῖα», ἀρθ. 18129,
Κυριακὴ, 4 Ἀπρ. 1943).

Βρυσούλα στοῦ σπιτιοῦ μας τὴν αὐλή,
μὴν ἄρτερες τὸ στόμα μου στὸ στόμα σου νὰ
[γείρη]
πῶς τὸ νεράκι σου νὰ πιῶ; Συντρίμματα ἔγινε
τὸ κρυσταλλένιο μου πού γνώριζες ποτήρι.
Πῶς τὸ νεράκι σου νὰ πιῶ; Τὰ χέρια μου εἶναι
[ἀκάθαρτα,
καὶ τέτοια θέρη κατακαίει τὸ στόμα μου τὸ
[πλάνο,
πού τρέμω μήπως γέροντας τὰ χεῖλια μου στὰ
[χεῖλια σου,
καὶ τὴ βρυσούλα σου, βρυσούλα, τὴ μαράνω⁽¹⁾].

**Ἡ παλιότερη περίοδος τοῦ Παλα-
μικοῦ σαλονιοῦ.** Στὴν κατοικία του στὴν
ὁδὸ Νεοφύτου Βάμβα ὁ Ποιητὴς δεχότανε
κάποτε-κάποτε τὸ βράδυ ἔπειτα ἀπὸ τὸ φα-
γητὸ τοὺς φίλους του λογοτέχνες. Βέβαια
τὸ παλαμικὸ φιλολογικὸ σαλόνι κείνη τὴν
ἐποχὴ, στὰ πρῶτα χρόνια ἔπειτα ἀπ' τὸ
γάμο τοῦ Ποιητῆ, οὔτε ταχτικὸ ἦτανε—γιὰ
λόγους πού κανεὶς εὐκολὰ νοιώθει—οὔτε
πολυσύναχτο. Ὡστόσο ἔχουμε πληροφορίες
καὶ γιὰ κείνη τὴν παλιότερη περίοδο τοῦ
παλαμικοῦ σαλονιοῦ. Πρῶτα-πρῶτα ἀπ' τὸ
Μίλτο Μαλακάση, πού γνωρίζότανε μὲ τὸν
Ποιητὴ ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια στὸ
Μεσολόγγι καί, σάν ἦρθε στὴν Ἀθήνα, στὰ
1885^(*), φιλιώθηκε σιγά-σιγά πολὺ μὲ τὸν
Ποιητὴ καὶ σύχναζε καὶ στὸ σαλόνι του,
μᾶς ἄφησε μιὰ ζωηρὴ περιγραφή τουτου-
νοῦ, πού χρονολογικὰ πρέπει νὰ τεθῆ ἄ-
πάνω κάτω στὰ 1890. «Ἡ κυρία Παλα-
μᾶ, — γράφει ὁ μακαρίτης Μίλτος, — σβέλτα,
γελαστή, μὲ τὰ μεγάλα γαλανὰ μάτια τῆς
ὄλο φῶς καὶ ἔκφραση, μὲ τὰ ξανθὰ μαλλιά
τῆς σ' ἓνα καθαρὸ μέτωπο⁽¹⁾ μόλις νὰ πέ-
φτουν τάχα ἀτημέλητα, ἀλλὰ ἐπιμελημένα
μὲ μιὰ ἐπιτηδειότητα ἐξαιρετικὰ προσεχτικῆ.
Ἀκούραστη καὶ χαριτολόγα, κρατοῦσε αὐτὴ
τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ὁμιλίας, τίς περισσότερες

(1) Ἀσάλευτη Ζωή = Ἐκατὸ φωνές, ἀρθ. 94
(Β' ἔγδ., σελ. 115-116). Τὸ τραγούδι αὐτὸ πρω-
τοδημοσιεύτηκε στὸ «Ποικίλον ἡμερολόγιον»
τῆς δ. Κατίνης Γ. Ἡλιακοπούλου, τῆς Γαλαξει-
διώτισσας» τόμ. Α' (1903) σελ. 51. Μεσίτεψε
τὴν πρωτοδημοσίευσιν ἡ ταπεινότητά μου.

(2) Πρβλ. τὰ γραφτά μου στὴ «Νέα Ἔστια»,
τεῦχος 384 (ἀφιερωμένο στὸ Μαλακάση, τῆς 1
τοῦ Γιούνη 1942), σελ. 650α κ.ἔ., 652β κ.ἔ.,
πρβλ. καὶ σελ. 641.

(3) Κοίταξε παρακάτω, σελ. 41α κ.ἔ., τὸ τραγούδι
τοῦ Ποιητῆ «Τὸ χέρι».

φορές, όταν η όμιλία αυτή ξέφευγε από πολυγλωσσικά πράγματα σχετικά με φιλολογικές συζητήσεις ή άλλες καλλιτεχνικές λεπτομέρειες, που κούραζαν πολλές φορές κ' εκείνους που τις προκαλούσαν και τους άλλους που τις υποδαύλιζαν, επίμονες, φωνακλάδικες και θορυβώδεις. Σιτητή, παχουλούλα, καλοδεμένη, ψηλότερη από μέτρα στο ανάστημα, εύγενικά και ἐγκάρδια, κατακτούσε τὸ συνομιλητὴ της χωρίς καμμιὰ προσπάθεια. Τὸν κατακτούσε και τὸν κρατούσε μαζί και στήν πρέπουσα ἀπόσταση. Ποτὲ δὲν ἐνέπνεε ἄλλο αἶσθημα ἀπὸ μιὰ σὰν συγκινητική, νὰ πῶ ἔτσι, οἰκειότητα, μὰ τὸ θεὸ, συγκινητική, τώρα που τὸ συλλογιζομαι»⁽¹⁾. Νεώτερες εἶναι οἱ πληροφορίες, που δίνει ὁ Μπαέμ (Μητσοῦ Κατσοπούλου)⁽²⁾ γιὰ τὸ σπῖτι και τὴν οἰκογένεια τοῦ Ποιητῆ, όταν αὐτὸς καθότανε ἀκόμη στήν ὁδὸ Νεοφύτου Βάμβα. «... Ὡς αἰφνιδίως με ὑποδέχεται εἰς τὴν μικρούλαν, τὴν ἡλιοφώτιστον, τὴν ποιητικὴν φωλεάν των ἢ σύζυγος τοῦ ποιητοῦ. Ἡ ὥρα εἶναι ἢ ἐνάτη τῆς νυκτός, ἡσυχία βαθεῖα μέσα εἰς τὴν καλῶς και ἀπλούστατα περιποιημένην αἴθουσαν, τὰ παιδάκια τοῦ ποιητοῦ κοιμοῦνται εἰς τὸ πλαγινὸν δωμάτιον, και ὁ κ. Παλαμᾶς δὲν ἐπέστρεψεν ἀκόμη, ἐργάζεται ἀπὸ τὸ μεσημέρι εἰς τὴν Ἐφημερίδα, ἔχει ταχυδρομεῖον ἀπόψε, θὰ ἐπιθεωρήσῃ τόσας ἐφημερίδας ὁ ποιητῆς, θὰ μεταφράσῃ, θὰ γράψῃ και θὰ πληρώσῃ ὀλόκληρα χειρόγραφα με τὴν στρογγυλὴν και παχεῖαν γραφὴν του ὁ ποιητῆς ἀπόψε θ' ἀργήσῃ νὰ ἔλθῃ σπῖτι του. Καὶ ἐγὼ κάθομαι ἐκεῖ προσηλωμένος ἐπὶ τοῦ καθίσματός μου και ἀναμένω στωϊκῶς, και ἡ κυρία Παλαμᾶ φαίνεται τόσον φιλόφρων και τόσον ἀνεκτικὴ διὰ τὴν νυκτερινὴν μου ἔφοδον. Ἡ κυρία Παλαμᾶ, αὐτὴ εἶναι τὸ ἀληθέστατον και ἀνεκτιμητότερον τάλαντον τοῦ ποιητοῦ. Συμπαθητικωτάτη μορφή, γλυκυτάτη νέα, ἀνεκτίμητος οἰκοκυρά, πούρα Ρουμε-

λιώτισσα, λατρεύουσα μετὰ τὸν ἄνδρα της και τὰ παιδιὰ της, τὴν... δημόδη γλώσσαν, μέχρις εἰδωλολατρείας, ἢ κυρία Παλαμᾶ εἶναι διὰ τὸν ποιητὴν ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ἐκείνους, τοὺς ὁποίους, ἀντὶ νὰ βλέπουν εἰς τὰ ὄνειρά των οἱ ποιηταί, τοὺς εὐρίσκουν πάντοτε εἰς τὸ πλευρό των, προθύμους νὰ ἐξατμίσωσι και τὴν ἐλαχίστην θλίψιν τοῦ ἀνθρώπου και τὴν μεγαλυτέραν πικρίαν τοῦ ποιητοῦ. Καθήμεθα πάντοτε, ἢ ὦρα περνᾷ, ἢ κ. Παλαμᾶ σηκώνεται συχνὰ γιὰ νὰ ἴδῃ τὰ παιδάκια της—τὸν χαριτωμένον μπεμπέν της⁽¹⁾ και τὴν πνευματωδεστάτην Ναυσικᾶν της—κοιμώμενα εἰς τὸ πλαγινὸν δωμάτιον. Ὅμιλοῦμεν ἐπὶ πολὺ περὶ Μεσολογγίου, θέμα τὸ ὁποῖον εὐαρεστεῖ ἀμφοτέρους. Τὸ Μεσολόγγι εἶναι ἢ πατρὶς και τοῦ ποιητοῦ και τῆς γυναικός του. Εἰς αὐτὸ ἠγαπήθησαν, συνεδέθησαν, ὑπῆρξαν...».

Τὸ σπῖτι κ' ἡ Μαρία Παλαμᾶ στήν παλαμικὴ ποίηση εἶναι συχνὰ θέματα. Τὸ σπῖτι τραγουδήθηκε ἀφ' τὸν Ποιητὴ στὰ διάφορα φανερώματά του⁽²⁾. Καὶ μιὰ ὀλόκληρη συλλογὴ μποροῦν νὰ σχηματίσουν τὰ τραγούδια, που με δαῦτα ὁ Ποιητῆς δοξολογεῖ τὸ παῖρι του ὡς νιόνυφη, ὡς «ἀσύγκριτη» γυναίκα, ὡς νοικοκυρά, ὡς μητέρα, ὡς σύμβολο⁽³⁾. Τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἀθηναῖν», που τὸν τέλειωσε ὁ Ποιητῆς λίγους μῆνες ἔπειτα ἀπὸ τὸ γάμο του, ἀφιέρωσε μ' ἀληθινὴ συγκίνηση στὴ Γυναίκα του:

Σοῦ φέρνω τὸ τραγούδι τὸ πρῶτον που σιμά σου τραγοῦδῃσ' ἀπὸ κάτου ἀπ' τοῦ σπιτιοῦ τῆ σκέπη. Πρέπει νὰ τὸ στολίσω, κοντὰ σ' ἐκεῖνο πρέπει νὰ βάλλω τ' ὄνομά σου.

⁽¹⁾ = Τὸν Λεάνδρον.

⁽²⁾ Κοίταξε Γ. Κ. Κατσιμπαλή, ὅπου παραπάνω, σελ. 6 κ. ἔ. Στὰ τραγούδια τοῦ Ποιητῆ γιὰ τὸ σπῖτι, που ἀναφέρονται στὴ μελέτη αὐτῆ, ἂς προστεθῇ και τὸ «Σπῖτι μας» = Ἀσάλευτη Ζωὴ ἔγδ. Β'. σελ. 30-31. Πρβλ. και Α. Καραντώνη, Γύρω στὸν Παλαμᾶ Ἀθήνα 1932, σελ. 50, Κ. Τσατσο, Παλαμᾶς, σελ. 163-164.

⁽³⁾ Πρβλ. Γ. Κ. Κατσιμπαλή, ὅπου παραπάνω, σελ. 6 κ. ἔ. Γιὰ τὴν γυναίκα γενικά στήν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ νὰ διαβάσῃ ὅτι ὁ ἴδιος γράφει: Τὰ χρόνια μου και τὰ χαρτιά μου. Ἡ ποιητικὴ μου Α', σελ. 125 κ. ἔ. πρβλ. και Α. Καραντώνη, Γύρω στὸν Παλαμᾶ, σελ. 61 κ. ἔ., 76, 86 κ. ἔ. 109, Κ. Τσατσο, ὅπου παραπάνω.

⁽¹⁾ «Οἱ κόσμοι τοῦ πνεύματος. Τὸ σπῖτι τοῦ Παλαμᾶ», ἀρθ. 6434 (2 τοῦ Γιούνη 1940), σελ. 1-2.

⁽²⁾ «Σύγχρονοι Ἕλληνες συγγραφεῖς» στήν ἐφημ. «Τὸ Ἄστυ», ἀρθ. 834 (= 23-24 τοῦ Μάρτη 1893).— Πρβλ. και Γρ. Ξενοπούλου, «Τριάντα χρόνια φιλολογικῆς ζωῆς» στήν ἐφημ. «Καθημερινή» τῆς 8, 9, 11, 12, 14, 15 τοῦ Μάρτη 1920.

Κοντά σὲ μιά πετρένια φτωχόπλαστη κολῶνα
 ἔτσι λευκὸ φτυρώνει κι' ἀγνώριστο λουλούδι.
 Τὸ ξέρεις; δὲν ἐπῆγα ψηλά στὸν Παρθενῶνα
 γονατιστὸς νὰ πάρω τὸ πρῶτο αὐτὸ τραγούδι
 Ἐμένα στὸ πλευρὸ σου. Τῆς προκοπῆς τὰ δῶρα
 τᾶχος γιὰ μέ, σκορποῦσες ἀγάπης εὐωδιά,
 ἢ φαντασία πετοῦσε στὴ μαγεμένη χώρα,
 δὲν ἔφυγε ἀπὸ σένα οὔτε ἡ στιγμή ἢ Καρδιά.
 Ἄμποτε σὲ μιάν ἀκρῆ νὰ ζοῦμε ταπεινά,
 κι' ἀπάνου ἀπὸ τὸ σπιτι ὅπου χαρὲς καὶ πόνοι
 ἔδω κ' ἐκεῖ θὰ γέρονουν, τὸ χέρι τῆς ν' ἀπλώνῃ,
 ἀσάλευτο ἀντιστῆλι, ἢ πάναγνη Ἀθηνᾶ!
 15 Αὐγ. 1888 (1).

Ἄφ' «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» σκεδὸν
 ὄλος ὁ κύκλος «Παράμερη Ζωή» εἶναι
 γραμμένος γιὰ τὴν κυρία Μαρία Παλαμᾶ,
 δηλαδή, «Ἡ Καλαμιά», «Τὸ χέρι», «Ἡ
 Εὐτυχία», ἢ «Προσευχή», «Τὸ δαχτυλίδι
 τοῦ ἀρραβῶνος» (2) καὶ «Τὸ χρυσὸ κρεβ-
 βάτι».

Τὸ χέρι :

Λάμπεις, καθάριο μέτωπο(3), καὶ διώχνεις
 [τ' ἄγρια σκότη,
 Μάγουλα δροσοστάλαχτα μοσχοβολάτε νιότη,
 Στόμα, πού στάζεις κάποτε στὸ μέλι τὸ
 [φαρμάκι,
 Λαχταριστὲ χιονόλαιμε, κυματιστὸ κορμάκι,
 Κ' ἐσεῖς, μαλλιά, πού πιάνετε μέ τὰ σγουρά
 [πλεμμάτια,
 Κ' ἐσεῖς πού σαίτευετε τὰ ἐγκάρδια βάθη,
 [μάτια!
 Ὁραῖα εἶστε, ὀλόλαμπρα, μὰ τὸ δικό μου ἀστέρι,
 θείες ὁμορφιές δὲν εἶστε σεῖς, δὲν εἶστε· εἶν'
 [ἓνα χέρι!
 Χέρι πού πότε ἢ Προκοπῆ καὶ πότε ἢ Ἐλε-
 [μοσύνη
 Τῶχουν ἢ μιά γιὰ νὰ βοηθᾷ κ' ἢ ἄλλη γιὰ νὰ
 [δίνῃ
 Χέρι σὰ μάγισσας ραβδί, κάθε πού γγίξῃ,
 [ἀνθίζει,
 Καὶ γιὰ νὰ κἀνῃ τὸ καλό, ἀκόμα κι' ἀσχημίζει!

(1) «Ὑμνος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ὑπὸ Κωστῆ Πα-
 λαμᾶ—Ἐβραβεύθη ἐν τῷ Φιλαδελφεῶν Ποιητι-
 κῷ Ἀγῶνι τῷ τελεσθέντι κατὰ τὴν Δ' Ὀλυμπιά-
 δα,—Ἀθήνησι...» 1889, σελ. [5]. Πρβλ. Γ'. Κ.
 Κατσιμπαλή, ὅπου παραπάνω, Α', σελ. 15 κ. ἔ.

(2) Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Ἐ-
 στία», τοῦ 1890, τόμ. Α', σελ. 270.

(3) Πρβλ. παραπάνω, σελ. 39β τὸ κείμενο τοῦ
 Μίλτου Μαλακάση.

Ἦ χέρι, τοῦ φτωχοῦ χαρὰ καὶ τοῦ σπιτιοῦ κα-
 [μάρι,
 Ἄτιμητο, παρθενικό, κρυφὸ μαργαριτάρι,
 Μὴ φύγῃς ἀπὸ πάνω μου, μὴ λείψῃς ἀπὸ
 [μπρὸς μου,
 κι' ὀδήγα τὸν ἀνήξερο στὴν ἐρημιὰ τοῦ κόσμου.
 Ἄστρο στοὺς Μάγους ἔδειξε τὸ δρόμο τοῦ Μεσ-
 [σία·
 Ἦ χέρι, δεῖξε μου κ' ἐσύ πού κρύβει' ἢ εὐτυχία.

Γιὰ τὸ τραγούδι «Στὴ γυναῖκα μου»,
 στὴν «Ἀσάλευτη Ζωή» κοίταξε παραπάνω
 σελ. 38β-39α. Ὁ «Στερνὸς Λόγος», τοῦ
 «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου», τὸ τραγούδι
 «Σὲ Μιὰ Γυναῖκα» (ἔγδ. Γ', σελ. 191 κ. ἔ.):

Τὰ δυνατὰ σου χέρια τᾶξια, τὰ κοσμικά,
 χάρισμα πιὸ μεγάλο κι' ἀπ' τὰ φτερά.
 . . . . .
 . . . . .

εἶναι γιὰ τὴν κυρία Μαρία Παλαμᾶ: γι'
 αὐτὴ καὶ στὴν «Πολιτεία καὶ Μοναξιά»
 τὸ τραγουδάκι:

Ἀγάπη μου θυμᾶσαι!...

Ἀγάπη μου, θυμᾶσαι τὴν ἡμέρα
 πού ἀλλάξαμε τὰ στέφανα τοῦ γάμου;
 Κόσμου ἄλλου ἢ παρθενιά σου περιστέρα
 προτοῦ φύγῃ στὸν ἄλλο κόσμον πέρα,
 στερνοφιλιόταν μὲ τὰ ὄνειράτά μου.
 Ἰδία σ' ἐνοιῶθα τοῦ Ἥλιου θυγατέρα,
 νὰ σπέρνῃς ἄνθος μέσα στὴν καρδιά μου.
 Εὐωδιὲς μπαλασαμώναν τὸν ἄερα.
 Ἀγάπη μου θυμᾶσαι τὴν ἡμέρα
 πού ἀλλάξαμε τὰ στέφανα τοῦ γάμου;
 Τὸ φῶς ἀπὸ ἱλαρώτατον αἰθέρα
 μὲ τοὺς ἰσκιους γλυκόσμιγ' ἔδω χάμου,
 ὦρα σὰ χαμογέλιο ἀπὸ μητέρα
 στὸ παιδί της... Θυμᾶσαι τὴν ἡμέρα
 πού ἀλλάξαμε τὰ στέφανα τοῦ γάμου;
 Τὸ ἀλαργινὸ θυμᾶσαι τὸ ξωκκλήσι
 πού ἀλλάξαμε τοῦ γάμου τὰ στεφάνια;
 Ὀλόγυρά του βούϊζε τὸ μελίσι,
 τὸ μαρτυροῦσε ἢ μουρμουρίστρα ἢ βρῦση
 κι' ἄς τὸ κρυβαν τριγύρω τὰ πλατάνια.
 Θυμᾶσαι τὸ ἱερό μας τὸ μεθύσι
 σιάνθια καὶ στά κεριά καὶ στά λιβάνια,
 πού μᾶς εἶχε κατάβαθα σκορπίσει
 τὸ Χόρευε Ἡσαΐα; Ἦ τὸ ξωκκλήσι
 πού ἀλλάξαμε τοῦ γάμου τὰ στεφάνια!

Ἄργogliστρώντας ὁ ἥλιος πρὸς τὴ δύση
τὰ φιλιὰ του μᾶς ἔστειλε τὰ οὐράνια,
καὶ στάθηκε γιὰ νὰ μᾶς χαιρετίση
σὰ βγήκαμε ταιράκι ἀπ' τὸ ξωκλήσι
ποῦ ἀλλάξαμε τοῦ γάμου τὰ στεφάνια.
Καὶ τότε, νά! σὰ θεὸ καὶ σὺν πατέρα
τὸν Ἥλιο εἶδα μονάχα ὀλόγυρα μου...
Στὸ δικό σου βωμό ἀπὸ τὸν αἰθέρα,
θεὸ καὶ πατέρα, ἐκείνη τὴν ἡμέρα
μᾶς ἀλλάξες τὰ στεφάνια τοῦ γάμου!

1891⁽¹⁾ (Γιὰ τὸ στεφάνωμα τοῦ Ποιητῆ
στὸ ξωκλήσι τ' Ἁγιο-Θωμᾶ, στὴν περιο-
χὴ τοῦ Γουδῆ, πρβλ. παραπάνω, σελ.).

Ἄλλες Παλαμικὲς συλλογές, ποῦ περιέ-
χουνε τραγούδια γιὰ τὴν Κυρία Μαρία Πα-
λαμᾶ εἶναι οἱ «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι»,
ἀριθ. 1 καὶ ὁ ἐπίλογος:

1 Ἀντιόπη, σὰ νὰ μ' ἔδεσεν
ἀλυσίδα κατέργων
λύτρωσέ με καὶ σπείρε μου
τὴ δύναμη τῶν ἔργων

(πρβλ. παρακάτω, σελ. 376 κ.ε.), καὶ ἔπειτα οἱ
«Βωμοί», ὅπου τὸ τραγούδι:

«Ἀντιόπη» :

Μὲ τοῦ ρυθμοῦ τοῦ δωρικοῦ καὶ τὴ μεγαλοσύνη
καὶ τὴν ἀπλότη ἀπλώνεσαι καὶ ὀρθώνεσαι μπρο-
στά μου

(πρβλ. παρακάτω, σελ.). Ἐπειτα στὴν
ἴδια συλλογὴ, στὸ ἔκτο βιβλίον, τὸ τραγού-
δι 20:

Πικρὴ ψυχὴ μου, ὦ! μέρεψε
στὴ γλύκα τοῦ χειμῶνα
καὶ στῆς ἐλιάς τὸ μέτωπο
τοῦ ἡλίου πάντα ἢ κορώναι.
Τὰ μυγδαλάνθια ἀστέρευτα
βουνό, θάλασσα, κάμπος,
κελαϊδισμοὶ καὶ ὄνειρατα
στοῦ φεγγαριοῦ τὸ θάμπος.

⁽¹⁾ Πρωτοδημοσιεύτηκε, — καθὼς ἄκουσα — μὲ
τὸν τίτλο «Τὰ στεφάνια τοῦ γάμου» σ' ἔχταχο
φύλλο τῆς ἔφημ. «Ἐστία» τὰ Χριστούγεννα τοῦ
1894. Μὰ δὲν κατώρθωσα νὰ ἰδῶ μὲ τὰ μάτια
μου τὸ φύλλο τοῦτο. Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Κατοίμπα-
λη, ὅπου εἶπαμε παραπάνω, Β', σελ. 11, ἀριθ. 330.

Καὶ μιὰ γυναίκα ἀσύγκριτη
θυμήσου μιὰ μεγάλη,
ποῦ εἶναι κορφὴ τῆς, δόξα τῆς,
τ' ἀσπρόμαλλο κεφάλι⁽¹⁾.

Ἐπειτα ὁ «Γάφος», ὅπου πάλι πολλοὶ στί-
χοι σκετίζονται μὲ τὴ μητέρα τοῦ Ἄλκη-
(πρβλ. παρακάτω), τὰ «Δεκατετράστιχα»
(οἱ ἀριθ. 101 καὶ 102):

Κ' ἔπρεπε νάρρωσθήσης καὶ νὰ γείρης
ἐκεῖ πέρα στὸ ἀπόμερο κλινάρι
γιὰ νὰ βρεθῶ τῆς μοναξιάς σου κύρης
καὶ τῆς νύχτας σου ἀρρώστιας σου φεγγάρι.

Καὶ πᾶμε. Ἐκεῖ προσμένει τὸ σπιτάκι,
νά! οἱ δυὸ μας. Τὰ παιδιὰ μακριὰ μεθᾶνε
μὲ τοῦ κόσμου τὰ πλάνα. Τὸ φαρμάκι,
πιτό γιὰ δυὸ, πιὸ λίγο πικρὸ θά ναι.

Ἐπειτα τὰ «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί»,
(σελ. 32):

«Ἡ Γωνιά» .

Πῶς τὴν ἐζήσαμε, καλὰ κακά, τὴ μαύρη ζωὴ.
Ξαστεριά, μπόρα, μᾶς χαιρετάει κι ὅσο στέκει
μιὰ γωνιά γιὰ τοὺς δυὸ μας⁽²⁾.

Πενηταἕξι, λογαριάζω, χρόνια ἔζησε μὲ
τὴν ἀγαπητὴ του Γυναίκα ὁ Ποιητῆς, ὁ
Διαλεχτὸς τῆς Διαλεχτῆς. Στὴ πολύχρονη
αὐτὴ ζωὴ, τὴ γεμάτη χαρὲς καὶ λύπες, φτώ-
χεια καὶ καλοπέραση, καταδιωγμοὺς καὶ
δόξες, ἢ «ἀσύγκριτη» Μαρία Παλαμᾶ στά-
θηκε γιὰ τὸν Ποιητὴ ἀπάνω - κάτω ὅ,τι
γιὰ τὸ Φρειδερίκο Nietzsche ἢ ἀδελφὴ του,
ἢ Λίεσμπετ Förster - Nietzsche.

Ὁ ὄρκος τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων.
Δὲν εἶχαν περάσει πολλὲς βδομάδες ἀπὸ τό-
τες, ποῦ τὸ μαθητοῦδι τοῦ Ἑλληνικοῦ⁽³⁾

⁽¹⁾ Πρβλ. παραπάνω, σελ. 38α, γιὰ τ' ἄσπρα
μαλλιά τῆς Μαρίας Παλαμᾶ, ποῦ τὰ εἶχε δῶ
κ' ἐκεῖ στὴν κεφαλὴ τῆς ἀπὸ κορίτσι εἰκοσι
χρονῶν.

⁽²⁾ Πρβλ. Κ. Τσάισο, Παλαμᾶς, σελ. 72, 77,
79, 88 κ.ε., 129, 165, 329.

⁽³⁾ Πρβλ. παραπάνω σελ. 27α, 38α κ.ε.

είχε γνωρίσει προσωπικά τὸν Ποιητὴ, καὶ δοκίμασε στὸ σχολεῖο κάτι ἀξέχαστο. Ὁ δάσκαλός του τῆς ἱστορίας, ὁ δευτεροταξίτης, ἔγραψε μιὰ μέρα στὸν πίνακα τὸ ἀρχαῖο κείμενο τοῦ ὄρκου τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων, τὸν ἐξήγησε καλὰ στοὺς μαθητὲς του, καὶ τοὺς εἶπε νὰ μάθουν γιὰ τὸ ἐρχόμενο μάθημα καὶ τὸ ἀρχαῖο κείμενο τοῦ ὄρκου ἀπ' ἔξω καὶ τὴν ἐξήγησή του στὴ γλῶσσα μας. Στὸ ἐρχόμενο μάθημα σηκώνει ὁ δάσκαλος, ὁ δευτεροταξίτης, δέκα - δεκαπέντε παιδιά νὰ ποῦν ἀπ' ἔξω τὸν ὄρκο, καὶ θυμωμένος τὰ κάθισε κάτω ⁽¹⁾, γιὰ τὴν περισσότῃ ἀπὸ ταῦτα δὲν μπορούσαν οὔτε καν τὴν πρώτη πρόταση τοῦ ὄρκου καλὰ - καλὰ ν' ἀποτελειώσουν. Σηκώνει ὁ δάσκαλος καὶ τὸ μαθητοῦδι, πού λαχε νὰ γνωρίσει καὶ προσωπικὰ τὸν Ποιητὴ, καὶ κείνο ἀρχίζει ἀπὸ ἔξω — ὅπως λέμε νεράκι — τ' ἀρχαῖο κείμενο τοῦ ὄρκου, καὶ τελειώνοντάς το ἀψευγάδιαστα, ἀρχίζει νὰ λέγη γρήγορα - γρήγορα, μὲ τὴ φλόγα τοῦ ζωντανοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς νιότης, καὶ τὴ μετάφραση τοῦ ὄρκου ἀπ' τὸν Παλαμικὸ Ὑμνο τῆς Ἀθηνᾶς:

Θὰ τὰ κρατῶ τὰ ὄπλ' αὐτὰ καὶ δὲ θὰ τὰ ντρο-
 [πιάσω
 καὶ μόνος καὶ μὲ συντροφιά κ' ἐδῶ κι' ὅπου
 [κι' ἂν λάχω.
 Θὰ πολεμήσω ἀκούραστα κι' ἀφρόντιστα θὰ πέσω,
 καὶ τὴν πατρίδα μιὰ φορὰ μεγάλη θὰ τὴν κάμω.
 Καὶ τοὺς δικαίους θ' ἀγαπῶ καὶ θὰ τιμῶ τοὺς
 [νόμους,
 θὰ κατατρέχω τὸν κακὸ, θὰ σφάζω τὸν προδότη,
 κι' ἀνίσως ψέματα μιῶ, κολάστε με, θεοί μου! ⁽²⁾

Χειροκροτήματα τῶν παιδιῶν ζωντὰ ἀκούστηκαν ἔπειτα ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο. Τ' ἀρχαῖο πνεῦμα τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων ἄγγιξε γιὰ μιὰ στιγμή τὴν ἄγνη ψυχὴ τῶν παιδιῶν τῆς Ἑλλάδας τοῦ 1895. Ὁ δευτεροταξίτης, δάσκαλος φωτισμένος, παίνεσε τὸ μαθητοῦδι, πὺν ἤξερε τὸν Κωστὴ Πα-

λαμᾶ καὶ τοὺς στίχους του ἀπ' ἔξω. Ὁ σχολαστικὸς ὅμως*σκολάρχης μας, ἀκούγοντας ἀπὸ τὸ διπλανὸ γραφεῖο του τὰ ζωντὰ χειροκροτήματα, μπῆκε ἀρματωμένος μὲ μιὰ χοντρή βέργα στὰ χέρια μέσα στὴν τάξη μας, γιὰ νὰ ξετάσῃ τί τρέχει κι' ἀφοῦ μαθε γιὰ τὰ χειροκροτήματα (τὰ λεγε: *παλαμάκια*), μάλωσε μπροστὰ στοὺς μαθητὲς τὸν καλὸ δευτεροταξίτη, γιὰ τὸν μάθαινε τάχατες πράγματα *παράκαιρα* καὶ *ψυχαρικά*! Μὰ τὸ βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἐστίας» δέχτηκε κείνες τὶς ἡμέρες πολλοὺς μικροὺς πελάτες, πὺν γύρευαν ν' ἀγοράσουν ὄχι σχολικὰ βιβλία, μὰ τὸν Ὑμνο τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ κείνου Σχολείου, πὺν εἶχαν ἀκούσει ἀπὸ τὸ συμμαθητὴ τους τὴν παλαμικὴ μετάφραση τοῦ ὄρκου τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων.

Οἱ δυὸ Ὑμνοι. Καθὼς ξέρεις, καλέ μου διαβαστὴ καὶ τῆς Παλαμικῆς Τέχνης φίλε, δυὸ ὕμνοι στὴν τέχνη αὐτὴ καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Γλωσσικοῦ Δημοτικισμοῦ σημείωσαν σταθμούς: ὁ Ὑμνος τῆς Ἀθηνᾶς, πὺν τὸν ἀναφέραμε παραπάνω⁽¹⁾, κι' ὁ Ὑμνος τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Ὁ Ὑμνος τῆς Ἀθηνᾶς εἶν' ἐν' ἀπὸ τὰ ἐσθινὰ τοῦ Ποιητῆ, πὺν θυμίζουσι τοὺς τρόπους ἀρχαίων ὕμνων καὶ θεολόγων⁽²⁾, πὺν τοὺς ξεχωρίζει ἐσωτερικὴ θρησκευτικὴ κρίση. Ἀρχαιοπρεπὴ εἶν' ἡ πνοὴ τοῦ ὕμνου αὐτοῦ, ἀρχαιοπρεπὰ καὶ τὰ σύμβολά του, παρμένα πρῶτα-πρῶτα ἀπὸ τὸν πολύμορφο κόσμον τῆς ἀρχαίας μυθολογίας. Ὁ Ὑμνος τῆς Ἀθηνᾶς δὲν εἶν' ἀπλή δοξολογία τῆς ἀμόλυπτης θεᾶς τῆς σοφίας, τῶν τεχνῶν καὶ κάθε προκοπῆς, εἶναι κι' ὁ πανηγυρικὸς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ σύγκαιρα κι' ὁ μυστικὸς Εὐαγγελισμὸς μιᾶς μελλοντικῆς Ἑλληνικῆς πα-

(1) Σελ. 42β κ. ἔ.

(2) Ὑμνοὶ καὶ θεολόγοι, ἔτσι παράλληλα, ἀναφέρονται μάλιστα σὲ Μικρασιατικὴς ἐπιγραφές τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ὑμνοὶ εἶναι ἀξιοματοῦχοι, πὺν ποιητικὰ ἐξυμνοῦν στὰ διάφορα ἱερά ἢ καὶ ἄλλου τοὺς θεοὺς καὶ τὰ ἔργα τους. Θεολόγοι εἶναι ἀξιοματοῦχοι, πὺν μὲ περὶ ῥητορικὰ κατασκευάσματα ἱστορῶν τῶν θεῶν τὶς ἱστορίας. Πρβλ. *Adolf Deissmann, Neue Bibelstudien. Sprachgeschichtliche Beiträge zumeist aus den Papyri und Inschriften, zur Erklärung des Neuen Testaments. Marburg 1897, σελ. 58-59.*

(1) Δὲν τὰ ξύλισε ὅμως, γιὰ τὴν ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους δάσκαλους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πὺν δὲν ἐπίστευαν στὴν παιδαγωγικὴ τῆς βέργας, τῆς λούφρας καὶ τοῦ χαστουκιοῦ.

(2) Εἶναι ἀπὸ τὸ Η' τραγούδι τοῦ Παλαμικοῦ Ὑμνου τῆς Ἀθηνᾶς, ἔκδ. Α', Ἀθήνα 1889, σελ. 22. Γιὰ τὰ διαβάσματά μου τοῦ Παλαμικοῦ Ὑμνου τῆς Ἀθηνᾶς πρβλ. καὶ παραπάνω, σελ. 31β, καὶ παρακάτω, σελ. 43β.

τρίδας. Κ' ἡ γλωσσική φορεσιὰ τοῦ ἀρχαιόπρεπου ὕμνου εἶναι δημοτική, καλλι-
καρῆσια Ρουμελιώτικη γλῶσσα, κείνη πού
τράνεψαν ἡ Βαράσοβα κ' ἡ Λιάκουρά τῆς
Λειβαδιάς κ' ἡ Γκιόνα τοῦ Σαλωνοῦ μετὰ
τραγουδία τους. Ὁ ὕμνος τῆς Ἀθηνᾶς
βραβεύτηκε ἀπὸ τὸ Φιλαδέλφειο Ποιητικὸ
Ἀγῶνα τοῦ 1889, κ' αὐτὸ ἦτανε μιὰ ἀπὸ
τις πρώτες νίκες τῆς Παλαμικῆς Τέχνης καὶ
τοῦ Γλωσσικοῦ Δημοτικισμοῦ. Ὁ καθηγη-
τῆς Ν. Γ. Πολίτης⁽¹⁾, ὄντας εισηγητῆς τοῦ
Φιλαδέλφειου Ἀγῶνα τοῦ 1889, εἶπε γιὰ
τὴ γλῶσσα τοῦ ὕμνου τῆς Ἀθηνᾶς: «Ἀλ-
λὰ τὰ ἀρχαῖα... αἰσθήματα οἰκειότατα
τοῖς ἀκροαταῖς καθιστᾷ ὁ ποιητῆς, οἶονεὶ
ἀνακαίνιζων καὶ ζωπυρῶν αὐτὰ, διὰ τῆς
δημώδους γλώσσης, ἣν προέκρινε φρονῶν,
ὅτι διὰ ταύτης οἱ ποιηταὶ τῆς νεωτέρας
Ἑλλάδος δύνανται νὰ χωρήσωσιν εὐθύτε-
ρον πρὸς τὸν προορισμὸν αὐτῶν. Μόνη
ἀληθῶς γλῶσσα ζωντανὴ δύναται νὰ μετα-
δώσῃ τὴν πνοὴν τῆς ζωῆς εἰς πλάσματα
ἐκλειοιπότητων χρόνων καὶ νὰ συνάψῃ
δι' ἀφανῶν κρίκων τοὺς δύο κόσμους, οὓς
ἀχανὲς διάστημα χωρίζει ἀλλήλων, τὸν ἀρ-
χαῖον καὶ τὸν νεώτερον. Εἶναι δ' ἡ γλῶσ-
σα τοῦ ποιητοῦ τοῦ ὕμνου εἰς τὴν Ἀθη-
νᾶν νευρώδης καὶ ἀρμονικὴ ἄμα, μετὰ πολ-
λῆς ἐλευθερίας πλουτιζομένη πρὸ πάντων
ἐκ τῶν ἀκενώτων θησαυρῶν τῆς ἀρχαίας,
ἐλευθερίας ὅμως χαλιναγουμενῆς ὑπὸ λε-
πτοῦ καὶ φιλοκάλου γλωσσικοῦ αἰσθήμα-
τος, ὀδηγοῦντος εἰς τὴν ἀφομοίωσιν τῶν
τύπων πρὸς τοὺς τῆς λαλουμένης, εἰς τὴν
παραδοχὴν μόνων τῶν λέξεων ἐκείνων, ἃς
προθύμως θὰ ἐγκολπωθῆ καὶ θὰ ἐπανα-
λάβῃ ὁ λαός, καὶ εἰς τὸν σχηματισμὸν νέων,
καταλλήλων πρὸς ἔκφρασιν νέων ἰδεῶν.
Γνώστης ἐμπειρότατος τῆς γλώσσης τοῦ
λαοῦ ὁ ποιητῆς, κατώρθωσε νὰ μὴ παρεκ-
κλίνῃ ταύτης, ἀποφεύγων πᾶν τὸ προσ-
κροῦον εἰς αὐτήν, διὰ δὲ τοῦ παραδείγμα-
τός του εὐγλώττως ἀνασχευάζων τὴν γνώ-
μην τῶν φρονούντων ὅτι ἡ δημώδης γλῶσ-
σα εἶναι ἐν τῇ ποιήσει ὄργανον ἀνεπιτή-
δειον καὶ ἐν πολλοῖς ἀνεπαρκές. Τὴν δὲ
καλλονὴν τῆς γλώσσης λαμπροτέραν ἀνα-
δεικνύει ὁ ἀβίαστος καὶ πυκνὸς στίχος, φι-

(1) Οἱ καθαρευουσιᾶνοι τότε λύσσαξαν ἀπὸ τὸ
κακό τους.

λοτεχνηθεῖς κατὰ τὸ πρότυπον τῶν δημω-
δῶν ἁσμάτων, οὗ ἔνεκα ἴσως φαίνεται
ἀπαξιῶν ὁ ποιητῆς νὰ ἐγκαλλωπίσῃ αὐτὸν
διὰ τοῦ προσθέτου κόσμου τῆς ὁμοιοκατα-
ληξίας εἰρήσθω ὁμως, ἐν παρόδῳ, ὅτι δὲν
ἀποστέργει ὅλως καὶ τὰ στιχουργικὰ παί-
γνια...»⁽¹⁾ Ὑπογράφουν τὴν ἔκθεσιν τοῦ
εισηγητῆ Ν. Γ. Πολίτη κ' ὁ λογοτέχνης
Ἰ. Ἰσιδωρίδης Σκυλίτης († 1890) κ' ὁ
Κερκυραῖος Σπυρ. Κ. Σακελλιρόπουλος, κα-
θηγητῆς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πα-
νεπιστήμιό μας τὸ Ἑθνικόν⁽²⁾. Σαφνίζεσαι
καὶ χαίρεσαι, διαβαστὴ μου, βλέποντας, ὅτι
ἀπὸ τότε ὑπῆρξαν καὶ σοφοὶ καὶ τῆς Τέ-
χνης πιστοί, πού ξεχώρισαν τὸ σωστὸ δρό-
μο ἀπὸ τότες, στὰ 1889, μὰ καὶ πολὺ πρω-
τύτερα. Καὶ βέβαια θὰ χαρῆς καὶ πάλι,
διαβαστὴ μου, μαθαίνοντας, ὅτι καὶ στοὺς
Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, πού ἔπειτα ἀπὸ πολ-
λοὺς αἰῶνες ξανάζησαν καὶ πρωτογιορτά-
στησαν ἐδῶ, στὴν Ἀθήνα, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ
1896, πάλι ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα ται-
ριασμένη μετὰ τὴν Ποίησιν τοῦ Παλαμᾶ,
νίκησε καινούρια πνευματικὴ νίκη. Τσακί-
ζοντας τὴν πολυκέφαλη καὶ κουφιοκέφαλη
ἀντίδραση τῶν ἀνίδεων καὶ σάπιων, δυὸ
θαυμαστοὶ Ἕλληνες, πρῶτος ὁ Δημήτριος
Βικέλας, πού χάρισε στὴ λογοτεχνία μας
κ' ἄλλα καὶ τὸ «Λουκὴ Λάρα» καὶ τὸν
«Παπα - Νάρκισσο», δεῦτερος ὁ δημοσιο-
γράφος καὶ πολιτευτῆς Τιμολέων Φιλήμων,
κατώρθωσαν νὰ πείσουν τὴν Ἐπιτροπὴ τῶν
Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων ν' ἀναθέσῃ στὸν Κω-
στῆ Παλαμᾶ νὰ γράψῃ τὸν ὕμνον τῶν ξα-
ναγεννημένων Ἀγῶνων καὶ νὰ τὸν γρά-
ψῃ στὴ ζωντανὴ γλῶσσα τῆς Νέας Ἑλλά-
δας⁽³⁾. Κ' ἡ μάγισσα Μοῦσα παραστάθηκε

(1) «Δ' Ὀλυμπίας. Κρίσις τῆς ἐπιτροπῆς τῶν
ἐλλανοδικῶν τοῦ Φιλαδέλφειου Ποιητικοῦ Ἀγῶ-
νος ἀναγνωσθεῖσα τῇ δεκάτῃ ἕκτῃ Ἀπριλίου ἐν
τῷ Ζαπτεῖῳ μεγάρῳ ὑπὸ τοῦ εισηγητοῦ Ν. Γ.
Πολίτου. Ἐν Ἀθήναις... 1889», σελ. 41 κ.έ.
Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Κατοῖμπαλη, ὅπου παραπάνου,
Β', σελ. 26, ἀρθ. 783-792.

(2) Δὲς τα, σεβαστὴ Πρύτανί μου κ. «Ἐργικὴ
Σκέψις» καὶ πάρε καλὸ ξόμπλι, πού 'σαι κ' ἐσὺ
στὸ Πανεπιστήμιό μας καθηγητῆς τῆς Λατινι-
κῆς Φιλολογίας!

(3) Πρβλ. τὴν ἐφημερίδα «Ἐστία», τῆς 20
τοῦ Μᾶη 1895, σελ. 2, ὅπου ἡ εἰδηση, ὅτι ἡ
Ἐπιτροπὴ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων ἔδωκε στὸ
Κωστῆ Παλαμᾶ τὴν ἐντολὴ νὰ γράψῃ τὸν ὕ-
μνον τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων.

στὸν Ποιητὴ στὴ δέησή του πρὸς τὸ Ἄρχαιο Πνεῦμα.

Ὁ Ὀλυμπιακὸς Ὑμνος⁽¹⁾

Ἄρχαιο Πνεῦμα ἀθάνατο, ἀγνὲ πατέρα
τοῦ ὠραίου, τοῦ μεγάλου καὶ τ' ἀληθινοῦ,
κατέβα, φανερώσου κι' ἀστραψ' ἐδῶ πέρα
στὴ δόξα τῆς δικῆς σου γῆς καὶ τ' οὐρανοῦ.
Στὸ δρόμο καὶ στὸ παλεῖο καὶ στὸ λιθάρι,
στῶν εὐγενῶν Ἀγῶνων λάμψε τὴν ὁρμή,
καὶ μὲ τ' ἀράραγτο στεφάνωσε κλωνάρι
καὶ σιδερένιο πλάσε κι' ἄξιο τὸ κορμί.
Κάμποι, βουναὶ καὶ πέλαγα φέγγουν μαζί σου
σὰν ἕνας λευκοπόρφυρος μέγας ναός.
Καὶ τρέχει στὸ ναὸ ἐδῶ προσκυνητὴς σου,
Ἄρχαιο Πνεῦμα ἀθάνατο, κάθε λαός.

Ὁ Ὑμνος τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων ἐγράφηκε πολὺ πρωτότερα ἀπὸ τὴν ἀνοίξη τοῦ 1896, τὸν καιρὸ τῶν Ἀγῶνων. Ὁ Ὑμνος — λογαριάζω — πρέπει νὰ ἦταν ἔτοιμος στὶς ἀρχὲς τοῦ χεινῶπουρου τοῦ 1895⁽²⁾. Ὁ Κερκυραῖος μουσουργὸς Σπ. Σαμάρας μετὰφερε τὸν ἀτρομον Ὑμνο σὲ μιὰ ταιριασμένη χορδὴ τῆς μουσικῆς του⁽³⁾. Κι' ὅπως ἡ Μοῖρα χάρισε στὸ Σολωμικὸ Ὑμνο τῆς Λευτεριᾶς ἕναν ἀντάξιο συνθέτη, τὸν Κερκυραῖο Ν. Μάνιζαρο, μὲ τὸ ἴδιο χέρι βλόγησεν ἡ Μοῖρα καὶ τὸν Ὑμνον τῶν Ἀγῶνων, χαρίζοντάς του τὸν ἄλλον Κερκυραῖον συν-

(1) Πρωτοδημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο: «Ὁ Ὑμνος τῶν Ἀγῶνων» στὶς ἐφημερίδες «Ἀκρόπολις», «Ἐφημερίς», καὶ «Ἐστία» τῆς 17 τοῦ Μάρτη 1896 καὶ στὸ βιβλίο «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας τοῦ 1896» (Ἀθήνα 1896) σελ. 92² ἔπειτα μὲ τὸν τίτλο: «Ὀλυμπιακὸς Ὑμνος» στὴν «Ἀσάλευτη Ζωή», ἐγδ. Α', σελ. 140. Κι' ἄλλες φορὲς δῶ κ' ἐκεῖ τυπώθηκε ὁ Ὑμνος τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων. Στὸ βιβλίο «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας» (κοίταξε παραπάνω) σελ. 108-109, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς τύπωσε μικρὸ σημεῖωμα «Τὸ παλληκᾶρι» (ἱστορία τῆς λέξης).

(2) Ζέρουμε, πὼς γύρω στὶς 20 τοῦ Μάη 1895 ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων ἔδωκε στὸν Ποιητὴ τὴν ἐντολὴ νὰ γράψῃ τὸν Ὑμνο (πρβλ. παραπάνω, σελ. 44β, ὑποσ. 3) καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ χεινῶπουρου τοῦ 1895 — καθὼς γράφουμε παραπάνω — ὁ Ὑμνος πρέπει νὰ ἦταν ἔτοιμος.

(3) Πρβλ. τὸ σημεῖωμα τοῦ Ν. Ἐλισκοπόπουλου), «Ὁ Ὑμνος τοῦ Σαμαρά» στὴν ἐφημ. «Τὸ Ἄστυ», τῆς 26 τοῦ Μάρτη 1896, Πρβλ. Γ. Ν. Κατοίμπαλη, ὅπου παραπάνω, σελ. 29, 30, ἀρθ. 861, 874.

θέτη, τὸ Σπ. Σαμάρα. Ἔτσι γοργὰ ὁ Ὑμνος τῶν Ἀγῶνων, ποίηση καὶ μουσικὴ, ἔγινε φτερωτὸ τραγούδι, γιὰ νὰ καταχτήσῃ γλήγορα ἀρίθμητες ψυχές, ἀθλητὲς, γυμναστήρια καὶ στάδια⁽⁴⁾. Καὶ θυμοῦμαι πὼς μὲ τὸν Παλαμικὸ Ὑμνο ἄρχισαν οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς νέους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, τὴν ἀνοίξη τοῦ 1896. Καὶ θαρρῶ, διαβαστὴ μου, πὼς καὶ τούτῃ τῇ στιγμῇ βρίσκομαι μικρὸ παιδί στ' ὀλόλευκο Ἀθηναῖκὸ Στάδιο καὶ κάπου ξεχωρίζω τὸν Ποιητὴ συλλογισμένο κι' ἀκούω τὸν Ὑμνον τῶν Ἀγῶνων νὰ ψάλλεται — σὰν τότες — ἀπὸ χίλιες γαλιάντρες φωνές μὲ τὴ συνοδία λογιῆς-λογιῆς ὀργάνων καὶ μ' ἀρχιμουσικὸ τὸ Σαμάρα, «πὺ φτερά ἔβαλε» τοῦ Ὑμνου.

Οἱ Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι⁽⁵⁾. Δὲν εἶχε καλὰ-καλὰ περάσει ἡ συγκίνηση τῶν πρῶτων «Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων» κι' ἄλλοι ἀγῶνες περιμένανε τὴν πολύπαθη κι' ἀκατάλυτη Φυλὴ τῶν Ἑλλήνων. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 σηκώνονται τὰ παιδιὰ τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν Ἰδέα τὴν Ἑλληνικὴν κ' ἡ λαϊκὴ Μοῦσα τραγουδεῖ τὸ Θανάση Μπρούφα καὶ τὸ Γιώργη Γεωργαντᾶ καὶ τοὺς λοιποὺς ἀγωνιστὲς, πὺ χύνουν τὸ αἷμα τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὸ Μορίχοβο, στὸ Περιστερί καὶ σ' ἄλλα Μακεδονικὰ βουνα⁽⁶⁾. Σύγκαιρα «ἀπὸ φλόγες ζωσμένη ἡ Κρήτη τὰ βαριά τῆς τὰ σίδερα σπᾶ» (εἶναι ἡ ἕνατη φορὰ στὸ ΙΘ' αἰῶνα, πὺ ξεση-

(4) Βρέθηκαν καὶ δυὸ ὀνομαστοὶ Ἕλληνες, πὺ κακολόγησαν τὸν Παλαμικὸ Ὑμνο τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων: Α) ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, πὺ ψεγαδίζοντας τὸν Ὑμνο τοῦτον ἔγραψε γράμμα στὸν «Μάγχεστριανὸ Φύλακα», κοίταξε τὴν ἐφημ. τῆς Πάτρας «Νεολόγος» τῆς 30 τοῦ Γεν. 1901. Β) ὁ καλὸς καθηγητὴς καὶ ἱστοριοδίφης Γεώργιος Κρέμος, μὲ τὸ ψευδώνυμο Περσαστικὸς καὶ μ' ἕνα ἀρθρο «Παιδεία καὶ Νηπιαγωγεία», στὴν ἐφημ. «Καῖρον» (Καίρου), τῆς 25/8 τοῦ Γιούλη 1909, (κοίταξε καὶ τ' ἀρθρο τοῦ Θ. Ι. Ν., «Κρέμος ὁ ἱστορικός», στὸ «Νουμᾶ», ἀρθ. 351 (τῆς 5 τ' Ἀλωνάρη 1909). Πρβλ. Γ. Κ. Κατοίμπαλη, Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμᾶ Γ', σελ. 16, ἀρθ. 1373, 27, ἀρθ. 1665, 1666).

(5) Πρβλ. Κωστῆ Παλαμᾶ: «Πὺς θυμοῦμαι τοὺς Ἰαμβοὺς καὶ Ἀνάπαιστους». = Τὰ χροῖνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου, τόμ. Β', σελ. 187-199. (Πρωτοτυπώθηκε τ' ἀρθρο αὐτὸ στὴν ἐφημερίδα τῆς Ἀθήνας «Ἐλεύθερος Λόγος», ἀριθ. 639 καὶ 653 = 6 καὶ 21 τοῦ Ἀπρίλη 1925).

(6) Πρβλ. Ν. Βλάχο, Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φά-

κάνονται οἱ Κρητικοί). Καὶ μαζί μὲ τὸ *Σούλι τῆς θάλασσης* φλογίζονται κι' ὅλοι οἱ Ἕλληνες. Ἀνάμεσα σὲ μιὰ τέτοια περικυκλωσιά, φλογισμένη, εἶδαν τὸ φῶς τοῦ τύπου οἱ «*Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι*» ἂν καὶ στὸ ἐξώφυλλο καὶ στὴν προμετωπίδα τούτης τῆς συλλογῆς τυπώνεται τὸ 1897 γιὰ χρονιά τῆς πρώτης ἐγδοσης ἔμως στ' ἀληθινὰ οἱ «*Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι*» κυκλοφόρησαν στὸ τέλος τοῦ 1896⁽¹⁾. Ἀπάνω κάτω τεσερράμις χρόνια πρωτότερα εἶχαν κυκλοφορήσει «*Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου*» τοῦ Κωστῆ Παλαμά, ποιητικὴ συλλογὴ ποὺ δείχνει πιά καθαρὰ τοὺς πλατιοὺς δρόμους καὶ τὰ μονοπάτια τῆς Τέχνης τοῦ Ποιητῆ. Ξαφνίζει τότε πολλοὺς στὸν τόπο μας καὶ τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῶν τραγουδιῶν, ποὺ σύμφωνα πρὸς τὸ Σολωμικὸ στίχο νοματίζονται: «*Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου*» τ' ἀποκηρύττουν πολλοὶ ὡς ἀντιποιητικὰ πλάσματα, περισσότερο τὰ δέχονται μὲ περιγελάσματα. Ὅμως ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς εἶναι πιά ποιητικὸς ξυπνητής, ἡ τέχνη του, ποὺ ἀγαπᾷ τώρα νὰ συναδελφώνη αἰσθημα καὶ φιλοσοφικὴ σκέψη, προκόπτει καὶ βρίσκει ἀντίλαλο καὶ στὰ ἔργα ἄλλων Ἑλλήνων ποιητῶν. Κι' ὁ στίχος γίνεται γιὰ τοὺς νέους ἡ βροντοκραχία *σάλπιγγα* ⁽²⁾. Συνέχεια τῆς συλλογῆς «*Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου*» εἶναι ἡ μικρὴ συλλογὴ «*Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι*», ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν παραβάλλη πρὸς λιγούφυλλο χειρόγραφο μὲ πολλὰ λαμπερόχρωμες μικρογραφίες, ἱστορισμένες ἀφ' τὸ χέρι πιδέξιου ζωγράφου. Ὅλα - ὅλα 42 σύντομα τραγουδία εἶναι, οἱ «*Ἰαμβοὶ καὶ οἱ Ἀνάπαιστοι*», γραμμένοι στῆς Ἀρμονίας τοὺς τόπους μὲ λιτότητα καλῶν ἀττικῶν χρόνων, ἀληθινὲς καὶ πλούσιες χρυσο-

οὐς τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος 1878-1898 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, herausgegeben von Nikos A. Bees [Béης], Nr. 16), Ἀθήνα 1935, σελ. 138 κ.έ.

⁽¹⁾ Πρὸς βλ. Γ. Κ. Κατοίμπαλη, ὄπρου παραπάνω, Β', σελ. 30, ἀρ. 886. Κι' ὁμοίως ὁ ἴδιος ὁ Ποιητῆς γράφει, πὼς οἱ «*Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι*» «*γεννήθηκαν στὰ 1897*». (Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου, Β', σελ. 187, 194). Πρὸς βλ. παραπάνω, σελ. , καὶ παρακάτω, σελ.

⁽²⁾ Κ. Παλαμᾶ. Οἱ πεντασύλλαβοι.—Τὰ παθητικὰ κρυφομιλήματα.—Οἱ Λύκοι.—Δυὸ λουλούδια ἀπὸ τὰ ξένα. Ἀθήνα 1925, σελ. 114.

πηγές τοῦ ὄραιοι. «*Κανένα σχέδιο ἀπὸ πρωτότερα—γράφει ὁ ἴδιος ὁ Ποιητῆς* ⁽¹⁾—δὲν εἶχε φυτρώσει στὴ σκέψη μου γιὰ τὸ βιβλιαράκι τῶν πρώτων μου Ἰάμβων καὶ Ἀναπαιστών. Τὰ ξεχωρίσματα καὶ τὸ τοποθέτημα τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ τριςτροφα τετράστιχα τοῦ βιβλίου εἶναι κατοπινὰ συγυρίσματα». Ἡ παλαμικὴ μετρικὴ τῆς συλλογῆς «*Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι*» καθὼς καὶ τῶν «*Νέων Ἀναπαιστών καὶ Ἰάμβων*» ⁽²⁾ θὰ θυμίζουν σὲ πολλοὺς τὰ *Κάλβεια* μέτρα, ποὺ τὰ μιμήθηκαν οἱ νεώτεροι ποιητές, εἰν' ὁμοίως μὲ τις ρίμες τῆς κι' ἄλλους τρόπους ἢ παλαμικὴ τους μετρικὴ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ μέτρα τοῦ ἀρχαιόπρεπου Ζακυθηνοῦ Ποιητῆ ⁽³⁾.

Στὸ προλογικὸ τραγούδι τῶν «*Ἰάμβων καὶ Ἀναπαιστών*» ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς φαντάζεται τὸν πολέμαρχο ποιητὴ νὰ «*περνᾷ ἀρματοδρόμος*», σέρνοντας πίσω του σκλάβο τοῦ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν,

Ἄλλ' ὁμοίως
καὶ τὸν ψάλτη πολέμαρχο
σκλάβο τὸν σέρνει πάλι
μέσ' στάδραχτια τῆς βάρβαρα
ἢ Ρίμα, νέα Ὀμφάλη.

Ἡ μυθολογικὴ Ὀμφάλη — θυμῆσου, δι-
αβαστή μου — εἶναι ἡ χήρα τοῦ βασιλιᾶ
τῆς Λυδίας Τμώλου, ποὺ βασιλεψ' ἔκει
μόνη τῆς, σὺν πέθανε ὁ ἀντρας τῆς. Ὁ Ἡ-
ρακλῆς, ἀφοῦ πάνω σὲ μιὰ παροδικὴ τρέλα
τοῦ σκότωσε τὸν Ἰφίτο, τὸ γιὸ τοῦ Εὐ-
ρυτου, βασιλιᾶ τῆς Οἰθαλίας⁽⁴⁾ τότε ὁ ἀνί-
κητος ἥρωας κατὰ θεϊκὴ διάτα πούληθηκε
σκλάβος στὴ βασίλισσα Ὀμφάλη καὶ κοντὰ
σ' αὐτὴ ἔμεινε χρόνια πολλὰ ντυμένος πολλὰς
φορὰς γυναίκια φορέματα ὁ ἥρωας ἔνεθε μαλ-

⁽¹⁾ Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου, τόμ. Β', σελ. 188.

⁽²⁾ «*Νέοι Ἀνάπαιστοι καὶ Ἰαμβοὶ*» βρίσκονται στὸ ἔκτο βιβλίον τῶν «*Βωμῶν*».

⁽³⁾ Πρὸς βλ. Κ. Παλαμᾶ, Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ τὰ χαρτιά μου, τόμ. Α', σελ. 72, 174 τόμ. Β', σελ. 167. (*Κάλβεια* μέτρα καὶ στὴ σάτιρα «*Εἰς Ἀνδρέαν Κάλβον*» τοῦ ξαδέφρου μου Κ. Γ. Καρνωτάκη, Ἐλεγεία καὶ Σάτιρες, Ἀθήνα 1927, σελ. 56-59).

⁽⁴⁾ Ποιᾶς Οἰθαλίας; Πόλεις μ' αὐτὸ τ' ὄνομα ἔχουμε στὴ Μεσογία, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Εὐβοία.

λιὰ κ' ἔκαμε κι' ἄλλες γυναίκες δουλειὲς τοῦ βασιλικοῦ σπιτιοῦ σὰν ἀπλὴ καὶ ταπεινὴ δούλα τῆς ἀφέντρας τῆς⁽¹⁾. Κατὰ τὰ παραπάνω ὁ Ποιητὴς — ὅπως λέει τὸ προλογικὸ τραγούδι τῶν «*Ἰάμβων καὶ Ἀναπαίστων*» — εἶναι σκλάβος μιᾶς νέας Ὀμφάλῃς, τῆς *Ρίμας*. Ἐδῶ ὁμως πρέπει νὰ σοῦ θυμίσω, διαβαστή μου, μιὰ ποιητικὴ ἀντίθεση, ἀπὸ τὶς τόσες πολλές, μὰ πάντοτε ποιητικὲς τοῦ Κωστῆ Παλαμά. Στὰ 1896, λοιπὸν τὸν ἴδιο χρόνον ποὺ κυκλοφόρησαν καὶ οἱ «*Ἰάμβοι καὶ Ἀναπαίστοι*»⁽²⁾, ἔγραψεν ὁ Ποιητὴς ὀλόκληρο δεκατετράστιχο γιὰ τὴ *Ρίμα*, ὅχι πιά τὴ νέα Ὀμφάλῃ, ἀλλὰ τὴν νέα Μούσα.

Χαιρετισμὸς τῆς *Ρίμας*.

Δε' σ' εἶδαν ἀφρογέννητη τῆς Κύπρος τ' ἀκρο-
[γιάλια,
σ' ἔπλασε μὲ χρυσὸ σφυρὶ μὲ διαμαντένιο ἀμόνι,
Ἕφαιστος ξένος' κι' ὁ ποιητὴς ποὺ ἀπάνω σου
[ξαμώνει,
δένετ' ἀπὸ τὰ μάγια σου κι' ἀπὸ τὰ ροδοκάλια.
Μιᾶς ἐρωμένης λατρευτῆς τὰ θερμοπαρακάλια
δὲν καταφέρνουν ὅσα ἐσύ, παράξενον ἀηδόνι!
Τὸ λάλημα σου στὴ γαλήνῃ μὲ κατευοδώνει,
ὅταν οὐρλιάζουν μέσα μου τῆς ἔγνοιας τὰ τσα-
[κάλια.
Ἡ δύναμή σου τόμορφαίνει ἀκόμα καὶ τὸ κρῖμα,
κ' ἡ θεία Ἰδέα στέκεται κι' αὐτὴ ἀντικρὺ σου
τῆς Φαντασίας τὸ καρᾶβι πάει μ' ἐσένα πρῖμα
στὰ Σολομώντεια τάγαθά, στοὺς θησαυροὺς τοῦ
[Κροίσου.
Δέομαί σου! Στὸ χαιρε μου χαϊδευτικά ἀπο-
[κρίσου,
μέσ' στὶς ἔννιά παλιὲς δεκάτῃ νέα Μούσα, ὦ
Ρίμα⁽³⁾!

Κ' ἔνα ἄλλο Παλαμικὸ τραγούδι σκετικὸ μὲ τὴ *Ρίμα* θυμοῦμαι· αὐτὸ γράφηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1902 καὶ στέκεται κάπως κοντὰ πρὸς τὸ προλογικὸ τραγούδι τῶν «*Ἰάμβων καὶ Ἀναπαίστων*»:

(1) Σοφοκλ. *Τραχ.* 253, Ἀπολλοδ. Β. 6 1-3. Πρβλ. καὶ τὸ ἀρθρο τῆς *Gertrud Herrog-Pausser*, στὴν *Paulys-Wissowas-Kroll's Real-Enzyklopädie*, τόμ. ΙΗ' (Stuttgart 1939) σελ. 384-396.

(2) Πρβλ. παραπάνω.

(3) Ἀσάλευτη Ζωή, ἔγδ. β', σελ. 19-20.

Ἐγὼ ὁ Ρυθμὸς ὁ νέραϊδος ὁ βασιλιάς τὴν
[ἄφησα
στὸν κρυσταλλένιο πύργω τῆς τὴν πολυαγαπη-
[μένη μου,
τὴ *Ρίμα* τὴ βασίλισσα τὴν Ἐρωτοκρατόρισσα,
ποὺ πάντα σκλάβο ὀρέγεται νὰ μὲ κρατᾶ στὰ
[πόδια τῆς,
καὶ καβαλλάρῃς ἐφυγα καὶ κυνηγάρῃς ἔτρεξα
στὰ κορφοβούνια, στὰ ριζά, στὰ ξέφωτα, στὰ
[δόλοφωτα,
νὰ σαϊτέψω ἐλεύτερα, καὶ νὰ σκλαβώσω ἀξέ-
[ταστα
κ' ἐγὼ τ' ἀλάφια τοῦ ὄνειρου καὶ τοῦ καημοῦ
[τὶς πέρδικες⁽¹⁾.

Στὸ προλογικὸ τραγούδι τῶν «*Νέων Ἀναπαίστων καὶ Ἰάμβων*»⁽²⁾ ὁ Ποιητὴς νοματίζει τὶς ρίμες: *καβαλλάρισσες*.

Στοὺς δυὸ τελευταίους στίχους τοῦ προλογικοῦ τραγουδιοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίζουν οἱ «*Ἰαμβοὶ καὶ Ἀναπαίστοι*», διαβάζουμε: «*μέσ' στὰ δρόμια τῆς βάρβαρα ἢ *Ρίμα*, νέα Ὀμφάλῃ*». Θέλω νὰ πιστέψω, πὼς τὰ *βάρβαρα* μπῆκε μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ποιητῆ, ὅτι ἡ *Ρίμα*, ἡ ὁμοιοκαταληξία, εἶναι ἀληθινὰ *βάρβαρη*, δηλαδὴ δὲν ἔχει καταγωγὴ ἑλληνικὴ. Ἄν καλοκοιτάξουμε τὰ χρονικὰ τῆς Φιλολογίας μας, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ *Ρίμα*, ἡ ὁμοιοκαταληξία (ποὺ πρέπει νὰ ξεχωρίζεται ἀπὸ τὰ *ισόκωλα* καὶ τὴν *παρήχηση*), δὲν εἶναι τοῦ τόπου μας γέννημα, ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν ἔπλασε ξένος Ἕφαιστος, ὅπως ὠραία λέγει ὁ παλαμικὸς Χαιρετισμὸς τῆς *Ρίμας*. Στὴν Ἑλληνικὴ Ποίηση — καθὼς βλέπω — ἀπαντιέται ἀνάρῃα - ἀνάρῃα ἢ ρίμα ἀφ' τὰ 1400 κ' ἔπειτα· στὶς ἀρχὲς κιόλας τὴ μεταχειρίζονται Ἕλληνες στὰ φραγκοκρατούμενα μέρη. Ἡ Φράγκοι καὶ Φραγκοἕλληνες ποὺ γράφουν Ἑλληνικά⁽³⁾.

(1) Ἀσάλευτη Ζωή, Ἐκατὸ φωνές, τρίτη νύχτα, ἀρθ. 41, ἔγδ. Β', σελ. 100.

(2) Βωμοί, βιβλίον ἔχτο ἔγδ. Β', σελ. 151.

(3) Πρβλ. Στ. Σανθουδίδη, Ἐρωτόκριτος, ἔκδοσις κριτικὴ. Ἡράκλειο Κρήτης 1915, σελ. CLXXX, ὅπου καὶ παλιότερη βιβλιογραφία, (πρόσθεσε στὴ βιβλιογραφία τούτῃ καὶ: Κ. Ν. Σάθα, Ἱστορικὸ δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν, Βενετία 1878, Σ. Π. Λάμπρον, Ποιήματα Γεωργίου τοῦ Ἀμοιροῦτι, στὸ «Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Β', τεύχος Δ' (1885) σελ. 275-282. Π. Γριτσάνη, Στιχομνηστικὴ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ περὶ